

Mariola Jarczykova

Uniwersytet Śląski
w Katowicach

**MATERIAŁY DO BADAŃ
NAD DZIAŁALNOŚCIĄ
KULTURALNĄ I OŚWIATOWĄ
RADZIWIŁÓW BIRZAŃSKICH
W ZBIORACH LWOWSKICH
I WILEŃSKICH**

Radziwiłłowie pozostawili ślady swojego mecenatu i aktywności w zakresie kultury literackiej w wielu miejscach Europy. Przejawami tej działalności były nie tylko książki i wiersze powstałe w ich kręgu, korespondencja nasycona niejednokrotnie aluzjami literackimi lub poświadczająca wysoki poziom umiejętności pisarskich, ale także skopiowane w wielu rękopisach oracje zarówno panów pieczętujących się herbem Trąby, jak również ich dworzan. Mecenat litewskich magnatów obejmował też szkolnictwo i drukarstwo, szczególnie placówki zlokalizowane w ich posiadłościach. W warszawskim Archiwum Głównym Akt Dawnych znajduje się bogate Archiwum Radziwiłłów zawierające korespondencję, diariusze, dokumenty odnoszące się do działalności politycznej, gospodarczej, militarnej i kulturalnej książęcego rodu. W wielu polskich bibliotekach przechowywane są książki dedykowane i napisane przez Radziwiłłów oraz rękopisy zawierające listy oraz mowy książąt.

Badania nad bogatą i wielostronną aktywnością siedemnastowiecznych panów na Birzach i Dubinkach oraz ich krewnych z linii nieświeskiej obejmują również dokumenty rękopiśmienne i drukowane znajdujące się poza granicami Polski. Niniejsza praca skupi się na kilku wybranych przykładach materiałów źródłowych (rękopiśmiennych i drukowanych) zachowanych na Ukrainie i na Litwie.

1. Lwów

W zbiorach rękopisów Narodowej Biblioteki Naukowej Ukrainy im. Wasyła Stefanyka we Lwowie znajduje się bardzo cenny „Wirydarz poetycki” zawierający m.in. wiersze literatów związanych z Radziwiłłami: Daniela Naborowskiego, Olbrychta Karmanowskiego, Samuela Przytkowskiego, Zbigniewa Morsztyna, Krzysztofa Arciszewskiego. Rękopis Jakuba Teodora Trembeckiego został wydany na początku XX wieku przez Aleksandra Brücknera¹. Pomimo dużej wartości tej publikacji dla dotychczasowych badań historycznoliterackich, nie spełnia ona wymogów współczesnych tekstologów, którzy do przeprowadzenia rzetelnego kolacjonowania przekazów muszą korzystać z rękopisu lwowskiego. Brückner nie zamieścił w swojej edycji wielu tekstów, np. obscenicznych fraszek Naborowskiego, tłumacząc się tym, że są one zamazane i nieczytelne, podczas kiedy wiele z tych drobnych utworów udało się odczytać współczesnym badaczom². „Wirydarz” doczekał się ostatnio wnikliwej i kompetentnej monografii Joanny Krauze Karpińskiej³. Niestety, sam manuskrypt jest niedostępny ani na platformach cyfrowych, ani w formie fototypicznej edycji, a jak wygląda można jedynie przekonać się oglądając zdjęcie umieszczone na okładce opracowania Krauze Karpińskiej.

Wiersze poetów birzańskich znajdują się także w innych rękopisach przechowywanych we Lwowie zawierających unikatowe przekazy siedemnastowiecznych oracji i korespondencji z tego kręgu⁴. Szczególnie cennym źródłem jest rękopis 231. Na stronie 4 została zamieszczona notka wskazująca na pochodzenie woluminu z biblioteki Michała Ossolińskiego [„Bibliotheca Ill[u]strissimi] M[agnifici] Michaelis Ossolini castellani czechoviensis”]. W manuskrypcie skopiowano wiele autentycznych dokumentów z okresu panowania Władysława IV, w odniesieniu do materiałów dotyczących Radziwiłłów rękopis jest dlatego ważny, że utrwalono w nim mowy i listy, które nie występują w innych źródłach. Unikatowe są oracje Krzysztofa Radziwiłła na pogrzebie

¹ Zob. J.T. Trembecki, *Wirydarz poetycki*, wyd. A. Brückner, t. 1, Lwów 1910; t. 2, Lwów 1911.

² Zob. P. Stępień, *Pokrzywy z „Wirydarza.” Wiersze zamazane w „Wirydarzu poetyckim” Jakuba Teodora Trembeckiego*, „Barok” 1994, nr 1, s. 141–143.

³ J. Krauze Karpińska, *„Wirydarz poetycki” Jakuba Teodora Trembeckiego. Studium filologiczne*, Warszawa 2009.

⁴ Radosław Grześkowiak w opisie źródeł poezji Olbrychta Karmanowskiego wskazał na następujące rękopisy lwowskie: Zbiór Ossolineum: 4502/II, 5888/I, Zbiór Baworowskich 1321/II, rkps LBN 196. Zob. O. Karmanowski, *Wiersze i listy*, wyd. R. Grześkowiak. Warszawa 2010, s. 102–104.

Fabiana Cemy, kasztelana chełmińskiego⁵ i przypisana mu mowa pogrzebowa z roku 1617⁶.

Teksty te zgrupowane są w autorskim bloku hetmana i występują w sąsiedztwie znanych z innych przekazów mów pogrzebowych oraz parlamentarnych. Oprócz oracji księcia w manuskrypcie utrwalono ciekawą „Mowę sługi jednego na pogrzebie syna Ks[ie]cia Pana Hetmana Polnego”, której autorstwo można rozpatrywać w odniesieniu do zaufanego dworzanina dwóch pokoleń Radziwiłłów – Salomona Rysińskiego⁷. Rękopis 231 zawiera także prywatną korespondencję Janusza Radziwiłła młodszego, który donosił o radosnych (narodzenie syna) i bardzo trudnych momentach swojego życia, kiedy relacjonował ciężką chorobę i śmierć swojej żony – Katarzyny z Potockich⁸.

W manuskrypcie, oprócz materiałów dotyczących birżańskiej linii rodu, skopiowano także mowę na weselu kanclerza Albrychta Stanisława Radziwiłła z Krystyną Anną Lubomirską, którą wygłosił biskup krakowski Jakub Zadzik⁹.

W innej sylwie zatytułowanej „Miscellanea historyczne z XVI–XVIII w. dotyczące głównie czasów panowania Zygmunta III i Władysława IV” (sygn. 647) zachowały się odpisy mów Krzysztofa Radziwiłła, jego syna Janusza i bratanka – Bogusława. Jedną z najbardziej popularnych oracji była mowa przy przyznawaniu sprawnych lat Januszowi młodszemu. W rękopisie lwowskim do tych „rzeczy” dołączono także „Wiersze o przyznaniu lat Ks[ia]żęciu Janusz[owi] Radziwiłłowi”. Okolicznościowe rymy rzadko towarzyszyły oracjom, tym ważniejszy jest to więc dowód popularności „chwalebnej swady” księcia Krzysztofa. Rękopis 647 zawiera także zapis innych unikatowych wystąpień Radziwiłłów po powrocie Janusza z zagranicznych wojaży. Są to „witania” młodego księcia skierowane do króla Władysława IV, królewicza Kazimierza oraz do ojca – księcia Krzysztofa. Do tych wystąpień podkomorzego dołączono także „Respons na tę mowę od Ojca książęcia”. „Rzecz” hetmana nawiązuje do wcześniejszej, wygłoszonej przed Trybunałem przy przyznawaniu sprawnych

⁵ Rkps Narodowej Biblioteki Naukowej Ukrainy im. Wasyla Stefanyka we Lwowie (dalej BOs-Lw) 231, k. 62r–62v.

⁶ Ibidem, k. 65v–67 r.

⁷ Szerzej na ten temat zob. M. Jarczykova, *Wielkie rytuały dla małych Radziwiłłów. O tekstach towarzyszących śmierci dzieci w XVII wieku*, „Napis”, seria 16: *Literatura i rytuały*, Warszawa 2010, s. 106–110.

⁸ Analiza i przytoczenie tych listów zob. M. Jarczykova, *Przy pogrzebach rzeczy i rytmy. Funealia Radziwiłłowskie z XVII wieku*, Katowice 2012, s. 108–110.

⁹ Ślub tej pary odbył się w Krakowie 30 maja 1638 roku. Zob. A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, przeł. i oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, t. 1, Warszawa 1980, s. 49.

lat Januszowi, a powitanie syna jest swoistym uzupełnieniem oracji przed wyjazdem księcia na studia¹⁰.

Kolejnym lwowskim manuskrytem, w którym znalazły się materiały dotyczące Radziwiłłów birżańskich jest rękopis 196. Oprócz licznych mów Krzysztofa Radziwiłła, utworu Olbrychta Karmanowskiego *O śmierci* znalazły się tam anonimowe wiersze pod wspólnym tytułem *Kalwińska wojna z Chrystusem 1642*, które mają bardzo zjadliwy i uszczypliwy charakter. Paszkwile piętnujące Janusza Radziwiłła ostro krytykowały jego decyzję przeniesienia krzyża wkopanego niedaleko dworu w Świadości i umieszczenie go koło plebanii katolickiej. Jak stwierdza Juliusz Nowak-Dłużewski: „Drobna ta, całkowicie lokalna sprawa nabrała hałasu i zabrała sejmowi 1647 r. dwa tygodnie, nabierając powoli charakteru politycznego o ogólnopolskim zasięgu i znaczeniu”¹¹.

Obraz, jaki wyłania się z lektury zgromadzonych w sylwie materiałów, jest niejednoznaczny: z jednej strony rękopis dokumentuje popularność pogrzebowych rzeczy księcia Krzysztofa, ukazuje jego aktywność parlamentarną przez przytoczenie (ale bez podania nazwiska) „Racji przeciwko kawalerii”¹², z drugiej strony zestaw paszkwili porównujących Janusza i jego ojca do przywódców diabelskich zmienia ten jasny konterfekt.

We Lwowie, obok siedemnastowiecznych rękopisów zawierających ślady krasomówczej działalności panów na Birżach i Dubinkach, zachowały się także dziewiętnastowieczne kopie ich oracji i korespondencji. W rękopisie 1850/I dawnej Biblioteki Ossolineum przepisano nieznaną z innych przekazów mowę Krzysztofa Radziwiłła na konwokacji wileńskiej w 1605 roku, a także listy Piotra Kochlewskiego i Daniela Naborowskiego. W rękopisie 1851/I skopiowano natomiast „pisanie” Janusza Radziwiłła rokoszanina do brata, szwagra Lwa Sapiehy i do innych dostojników państwowych.

Innym ze źródeł dziewiętnastowiecznych jest zachowany we Lwowie rękopis zatytułowany *Krzysztofa Radziwił[ł]a księcia na Birżach i Dubinkach hetmana polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego informacyjje synowi swemu Januszowi do cudzych krajów dane w roku 1628 i 1632*¹³. Manuskrypt przygotowany przez Stanisława Przyłęckiego jako podstawa planowanej publikacji zawiera

¹⁰ Zob. M. Jarczykowa, *Oratorska oprawa „przyznawania lat” Januszowi Radziwiłłowi (1612–1655)*, [w:] *Proza staropolska*, red. K. Płachcińska, M. Bauer, Łódź 2011, s. 73–83.

¹¹ J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodsi Wazowie*, Warszawa 1972, s. 62.

¹² Zob. U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy państwa*, Warszawa 2001, s. 23.

¹³ Rkps BOssLw, f. 5, 1858 II.

wiele mów i dokumentów autorstwa hetmana. Materiały do wydania zostały opracowane na podstawie zbiorów Biblioteki Ordynacji Zamojskiej¹⁴. Rękopis na karcie tytułowej wskazywał miejsce i rok planowanego wydania: Warszawa 1866, jednak druk tak oznaczony nie jest dotychczas znany.

Świadectwem dziewiętnastowiecznej działalności edytorskiej opartej na materiałach wiążących się z dworem Radziwiłłów i z kulturą literacką ich dworzan jest rękopis „Przypowieści polskie przez Salomona Rysińskiego zebrane, uporządkował, porównał i przypiskami objaśnił Aleksander Weryha Darowski w Kijowie 1871”. Na podstawie listu drukarza Piotra Blastusa Kmity dziewiętnastowieczny wydawca przysłów zrekonstruował proces wydawniczy pierwodruku *Proverbia polonicorum*. Wskazywał w nim na inspirującą rolę Winholda Corneliusa, który, dowiedziawszy się o planowanej przez jezuitów publikacji *Skarbca* Grzegorza Knapskiego zawierającego polskie przysłowia, naciskał na Rysińskiego

[...] ażeby nieomieszkanie dał do druku swoje przypowieści, inaczej, z wyjściem *Adagiów Knapskiego*, stracą swoje znaczenie, a on zasługę ich zbioru. [...] Nie chciał [Rysiński – MJ] drukować rękopisu, ale biorąc wiadomość o *Adagiach Knapskiego* za fakt dokonany, darował go na własność przyjacielowi z nadpisem *Vinando Coralio Amico non vulgo Vilnae Propridie cal. Nov. S.R.*¹⁵.

Drukarz w relacjonowanym przez dziewiętnastowiecznego wydawcę liście wspominał o liczącym 200 egzemplarzy nakładzie, o niezbyt starannym z powodu pośpiechu odbiciu książeczki i o fałszywej dacie „1618 Decembribus horis”, gdyż druk przysłów „rozpoczął się dopiero w styczniu następnego, a ledwie w marcu ukończył”. List drukarza wykorzystał już w swojej pracy Julian Krzyżanowski¹⁶, natomiast inne części rękopisu pozwalają na badania teksto-logiczne. Manuskrypt umożliwia bowiem obserwację warsztatu edytorskiego Darowskiego, który nie tylko starannie przepisał przysłowia, ale opatrzył je ciekawymi komentarzami. Na przykład objaśnienia do powiedzenia „Młynarzu, a są tu ryby? Są, panie mój. Wierę nie wiem by były? Wierę nie wiem panie mój” zostały przez edytora wzbogacone o przytoczenie fraszki o podobnej treści wraz z kąśliwą uwagą na temat źródeł inwencji poety:

¹⁴ Przyłęcki, interesował się także archiwaliami i bibliotekami radziwiłłowskimi, czemu dał dowód w artykule *Radziwiłłowska biblioteka w Nieświeżu* „Sławianin” wyd. S. Jaszowski. t. 1, Lwów 1837, s. 128–130.

¹⁵ Rkps BOssLw 2607/III.

¹⁶ Zob. J. Krzyżanowski, *Salomon Rysiński, pierwszy paremiolog polski*, „Przegląd Humanistyczny” 1964, z. 3, 98–99.

*Z tej przypowieści Waclaw Potocki sklecił fraszkę:
Młynarzu są tu ryby? Są panie łaskawy.
Ejże podobno nie masz, próżne stoją stawy (Jovialitates, pag. 24)
Przynajmniej poeta nie złamał sobie nad nią głowy¹⁷.*

W objaśnieniu do innego przysłowia „Księżu Janie będę ja kwikała, będę li też zbawiona?” Weryha rozwinął w obszernym fragmencie swoje wspomnienia związane z tą przypowieścią, zaczynając komentarz od słów: „Małym chłopcem pamiętam jak stara ochmistrzyni przy moich młodszych braciach zabawiała ich gadką o księdzu Janie”¹⁸.

W zasobach starych druków Narodowej Biblioteki Naukowej Ukrainy przechowywane są także rzadkie książki związane z Radziwiłłami. Jednym z takich druków jest *Melius albo kazanie na wprowadzeniu ciała Jaśnie Oświeconego sławnej pamięci Pana Jego Mści Pana Janusza Radziwiłł[ł]a [...] odprawowane 12 Januarij Roku Pańskiego 1621 we dworze książęcym Jana Zygrowiusza*. Druk ten jest nie tylko cenny ze względu na swoją unikatowość, ale także na ślady swoistej recepcji. Jedyne zachowane we Lwowie egzemplarz¹⁹ kazania Zygrowiusza nosi ślady niezbyt przychylniej lektury homilii: już na karcie tytułowej przekreślone zostały określenia autora „sługę P. Chrystusowego superintendenta dystryktu wileńskiego”, zastąpione pejoratywnym rzeczownikiem „klechę”. Ingerencje staropolskiego czytelnika widoczne są i na dalszych kartach kazania. Fragment wychwalający księdza Jakuba Popowskiego został skomentowany przez złośliwe przytoczenie przysłowia „Kruk krukowi oka nie kłuje”. Współczesna reedycja kazania nie oddaje w pełni tych czytelniczych „dopowiedzeń”, które są dowodem na recepcję protestanckich tekstów²⁰.

Kazanie funeralne zostało wydane w Wilnie, bez wskazania drukarni. Najwięcej jednak takich okolicznościowych edycji związanych z Radziwiłłami birzańskimi ukazywało się w oficynie Piotra Blastusa Kmity w Lubczu. Warto w tym miejscu odnotować osobne wydanie kazania pogrzebowego Samuela Tomaszewskiego poświęconego Krzysztofowi Radziwiłłowi²¹ oraz *Laudatio*

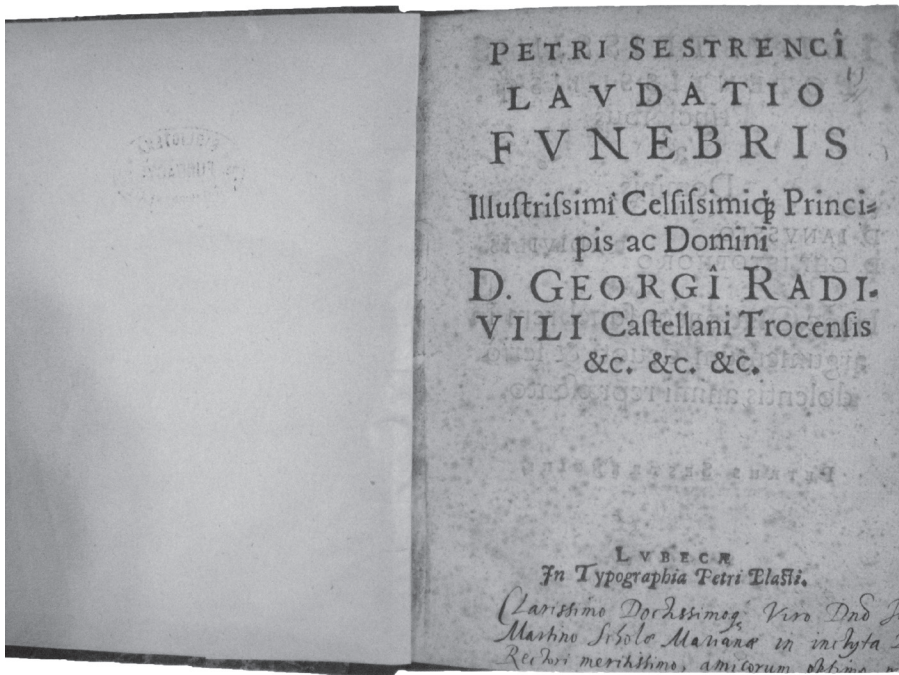
¹⁷ Przypiski do drugiego wydania przypowieści S. Rysińskiego (szereg II) Rkps BOssLw 2607 II, s. 33.

¹⁸ Ibidem, s. 35.

¹⁹ BOssLw, sygn. I CT 35796.

²⁰ Zob. M. Skwara, *Jana Zygrowiusza „Melius...” na tle polskich drukowanych oracji pogrzebowych XVII wieku związanych z Radziwiłłami wraz z tekstem kazania „Melius albo kazanie na wprowadzeniu ciała Jaśnie Oświeconego (...) Pana Janusza Radziwiłła”...*, Szczecin 2008.

²¹ S. Tomaszewski, *Kazanie nad ciałem Jego Książęcej Mości Pana Krzysztofa Radziwiłła, księcia na Birzach i Dubinkach...*, Lubcz, Drukarnia Jana Kmity 1641, sygn. 17295.

Il. 1. Piotr Sistrzencewicz *Laudatio funebris* [...] *Georgii Radivili, castellani trocensis*. Lubcz: druk. P. Blastus Kmita [1613]. Ze zbiorów Narodowej Biblioteki Naukowej Ukrainy im. Wasyla Stefanyka we Lwowie (sygn. CT II 79840).

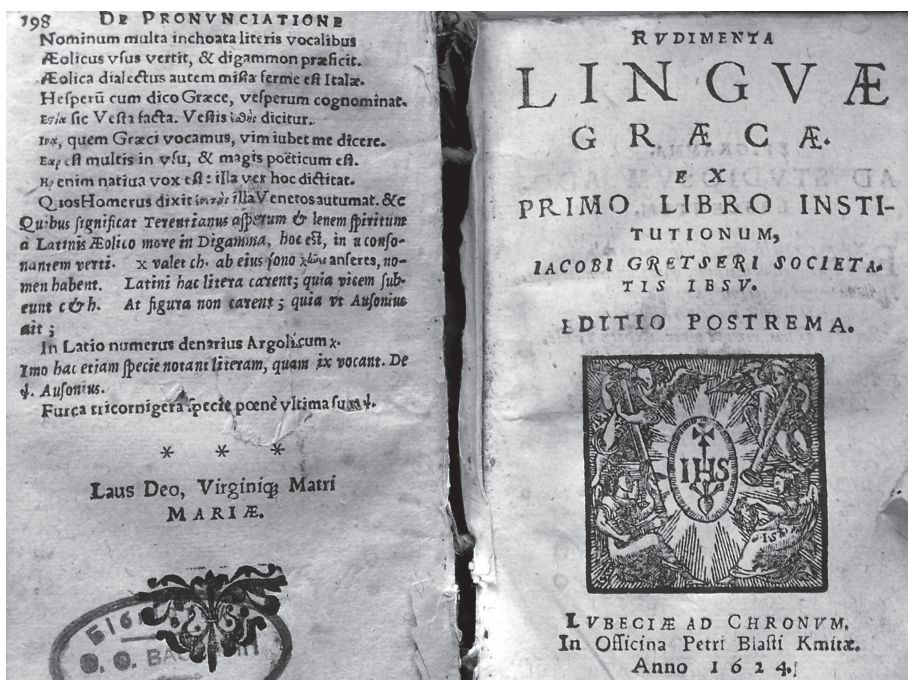
funeris [...] *Georgii Radivili, castellani trocensis* Piotra Sistrzencewicza²² z rękopiśmienną dedykacją dla rektora liceum w Gdańsku – Johannes Martinusa: „Clarissimo Doctissimoq[ue] Viro D[omi]no Jo[anni] Martino Scholae Marianae in inclyta [...] Rectori meritissimo, amicorum optim[um]”. Przypisanie to, prawdopodobnie autora panegiryku, wskazuje na więzi między nauczycielami pracującymi w szkołach radziwiłłowskich na Litwie oraz preceptorami zatrudnionymi w miastach pruskich²³.

Lubczański adres wydawniczy spotykamy także na zachowanym we lwowskiej bibliotece egzemplarzu podręcznika jezuickiego. Jest to nieznaną Estreicherowi praca *Rudimenta linguae graecae ex primo libro institutionum Iacobi Gretseri Societatis Iesu. Editio postrema* wydany w 1624 roku²⁴. Bibliograf

²² BOssLw, sygn. CT II 79840.

²³ Z Gdańskiem związani byli Fryderyk Starckius, rektor szkoły kiejdańskiej oraz Jan Rybiński, autor wierszy napisanych po śmierci Janusza Radziwiłła.

²⁴ BOssLw, sygn. 78875/K 1–2.

Il. 2. *Rudimenta linguae graecae ex primo libro institutionum Iacobi Gretseri Societatis Iesu. Editio postrema*, Lubcz: druk. P. Blastus Kmita 1624. Ze zbiorów Narodowej Biblioteki Naukowej Ukrainy im. Wasyla Stefanyka we Lwowie (sygn. 78875/K 1-2).

odnotowuje, że inne dzieło *Institutionem linguae graecae liber primus* było wydane w Wilnie u Jana Karcana w 1606 roku. Kmita mógł więc zasugerować się wcześniejszą publikacją swego teścia²⁵. Na książce lubczańskiej widnieje pieczętka z biblioteki ojców bazylianów, zapisano tam także dane wskazujące na jej użytkowników lub właścicieli – Daszkiewiczów.

Druk potwierdza, że nadniemeńska typografia, pomimo silnych związków z protestancką linią rodu, prowadziła swą politykę wydawniczą w sposób samodzielny, nie unikając wydawania także druków katolickich.

Najbardziej prestiżową wizytówką Radziwiłłów jest *Biblia brzeska*. W zbiorach lwowskich zachował się interesujący egzemplarz Pisma Świętego²⁶ z pokolorowaną kartą tytułową oraz rękopiśmiennymi dodatkami do dzieła, które ukazało się z inicjatywy Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” w 1563 roku. Do drukowanych przypisań dołączona jest odręczna dedykacja „na pamięć przyjaźni” dla Janusza Hołowińskiego datowana na 1 stycznia 1832 roku.

²⁵ K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 17. Kraków 1899, s. 354.

²⁶ BOssLw, sygn. CT-IV 81268.

Il. 3. Biblia Święta to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu, własnie z żydowskiego, greckiego i łacińskiego nowo na polski język z pilnością i wiernie wyłożone. Brześć : Druk. B. Wojewódka 1563, karta tytułowa. Ze zbiorów Narodowej Biblioteki Naukowej Ukrainy im. Wasyla Stefanyka we Lwowie sygn. CT-IV 81268.

egzemplarza²⁸, ale interesująco wyglądają zapiski proweniencyjne, wskazujące na przekazanie dzieła Bibliotece Uniwersytetu Lwowskiego przez rodzinę Treterów: „Alterum exemplare huius libri possidet Biblio[theca] C.R. Universitatis Leopoliensis, a familia Treteriana datum”. Oprócz tego rękopiśmienna notka wyraża sprzeciw wobec zakwalifikowania książki jako prohibitu:

In nullo indice nullo que iure et titulo hic liber inter libros prohibitos est reperibilis. Ignoratio voluntaria civilis et Ecclesiasticae historiae est erreneae opinionionis causa evidentissima.

[W żadnym wykazie ani w żadnym kodeksie czy pod jakimkolwiek tytułem nie można znaleźć tej książki wśród książek zabronionych. Niewiedza z wyboru na temat świeckiej i kościelnej historii jest najbardziej oczywistą przyczyną (tego) błędnego mniemania.]

Zapis ten jest komentarzem do zanotowanego na stronie tytułowej *Hierosolymitana peregrinatio* oznaczenia tomu jako prohibitu. Znalazła się tam również notka proweniencyjna wskazująca na Andrzeja Bietkowicza, kanonika i oficjała lubelskiego, autora odnotowanego przez Estreichera²⁹ dzieła wydanego we Lwowie (1620) *Bractwo z starodawna fundowane Najświętszej Panny Maryi*.

W zbiorach specjalnych dawnej Biblioteki Ossolińskich znajdują się egzemplarze osiemnastowiecznych książek francuskich ze znakami własnościowymi Radziwiłłów: *Memoires secrets de My lord Bolingbroke sur les affaires d'Angleterre depuis 1710 jusqu'à 1716...* z zapisem własnościowym „Princesse de Radziwill”³⁰, *Traité de l'attaque des places* z podpisem „Michel P[rin]ce Radziwill”³¹ oraz kompletny ośmiotomowy zbiór dzieła *La science du gouvernement*³² oznaczony przez właściciela w każdym voluminie „Nicolas P[rin]ce Radziwill” i „Christophe Grotthus” oraz pieczęć „Biblioteka Chrzanowskich Moroczyn”³³.

custode Varmiensi interprete. Brunsbergae apud Georgium Schönfels. 1601. BOssLw, sygn. CT-IV 82039/3ex.

²⁸ Na podstawie innego egzemplarza został m. in. skopiowany portret Radziwiłła w hiszpańskim stroju.

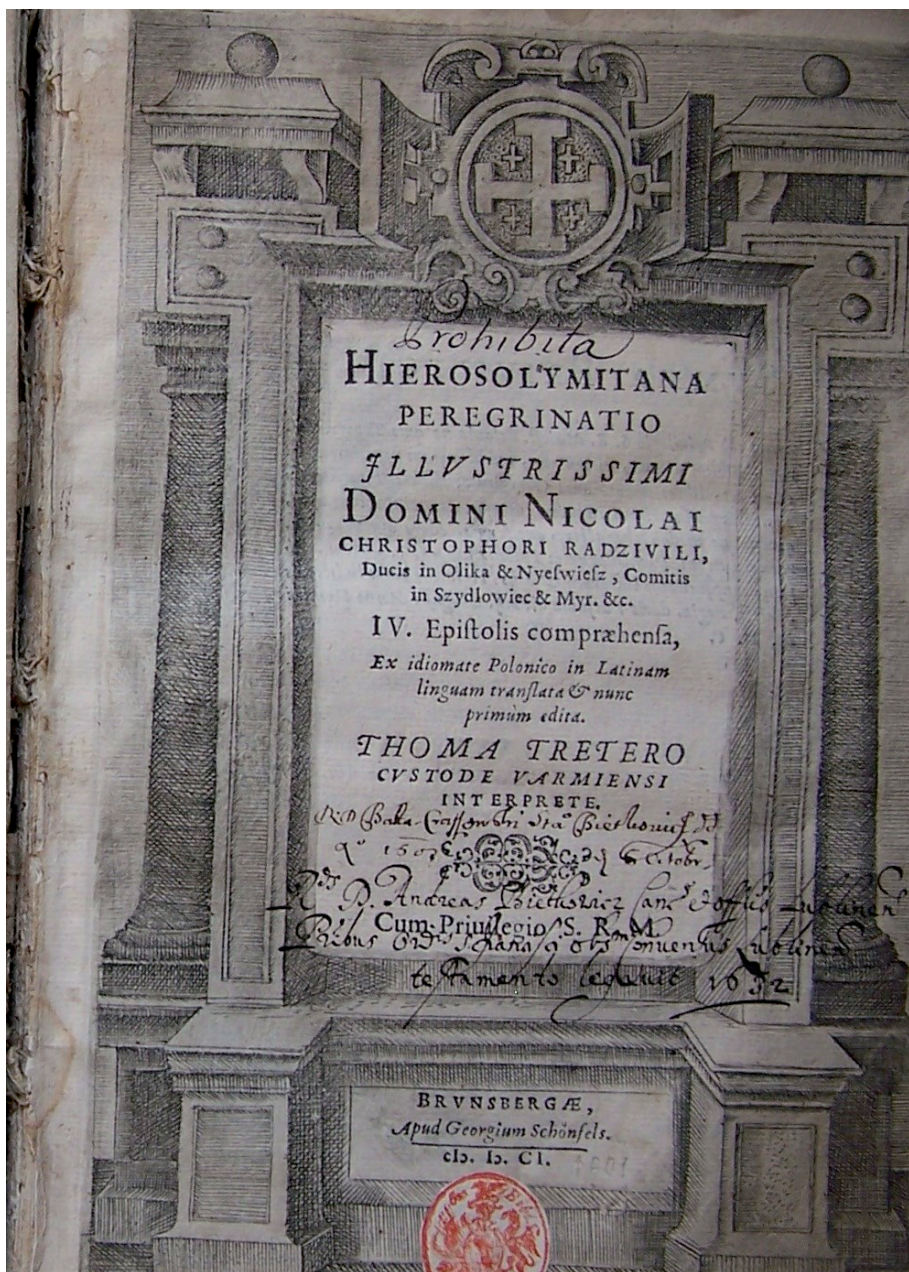
²⁹ K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 13, Kraków 1894, s. 97.

³⁰ *Memoires secrets de Mylord Bolingbroke sur les affaires d'Angleterre depuis 1710 jusqu'à 1716...* Jene 1758. BOssLw, sygn. CT-I 42341.

³¹ Guillaume Le Blond, *Traité de l'attaque des places*. Second edition, Paris 1762. BOssLw, sygn. CT-II 95761.

³² Réal de Curban, Gaspard de, *La science du gouvernement, ouvrage de morale, de droit, et de politique, qui contient les principes de commandement & de l'obéissance...* Par M. de Réal, grand sénéchal de Forcalquier, t. 1-[8], Aix-La-Chapelle-Paris-Amsterdam, 1762-1765. BOssLw, sygn. CT-III 38885.

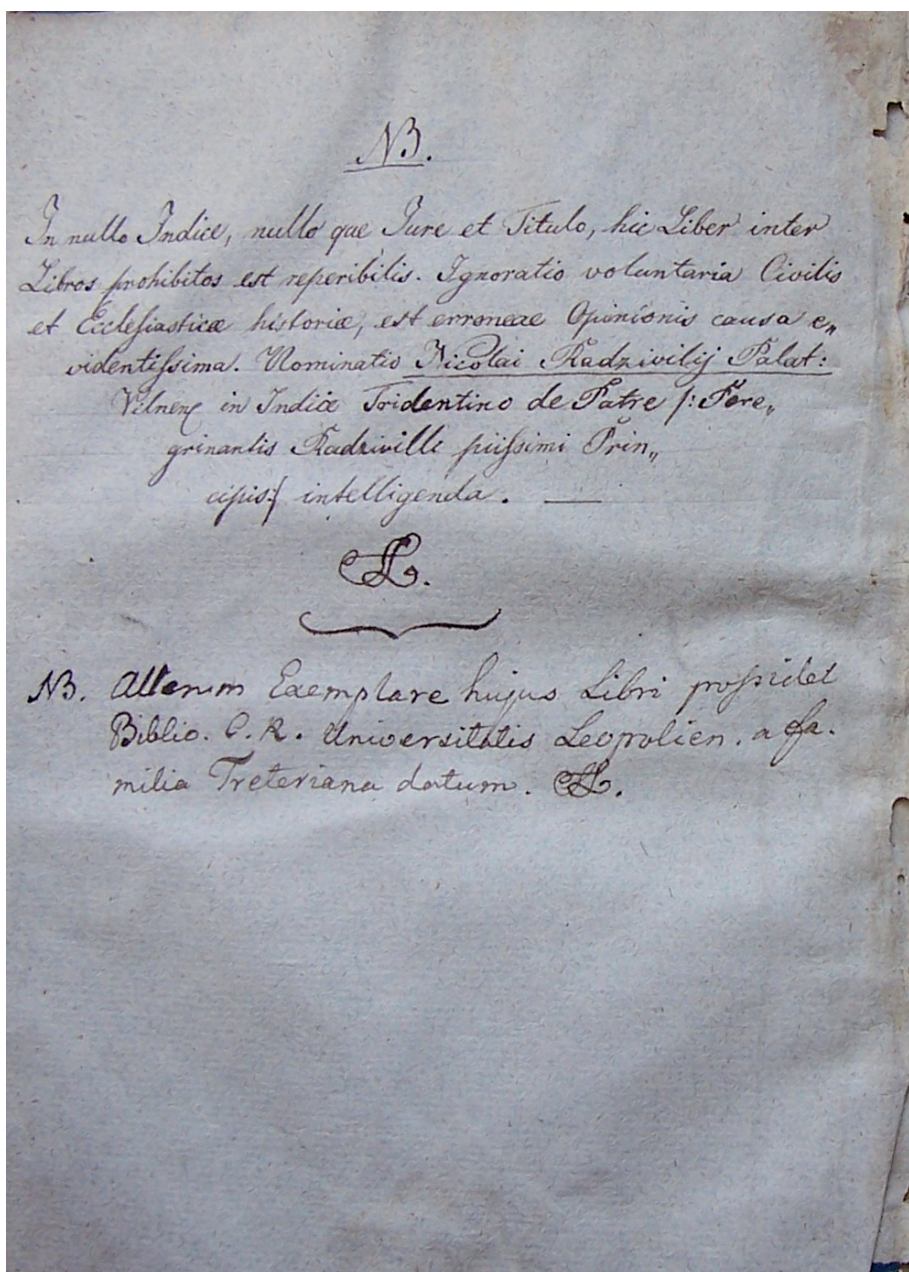
³³ Za udzielenie mi tych informacji dziękuję pani Irynie Kachur, pracownikowi działu Książki Rzadkiej i Starych Druków Narodowej Biblioteki Naukowej Ukrainy.

Il. 5. *Hierosolymitana peregrinatio Illustrissimi Domini Nicolai Christophori Radzivili* [...] Brunsbærgæ apud Georgium Schönfels. 1601, karta tytułowa. Ze zbiorów Narodowej Biblioteki Naukowej Ukrainy im. Wasyla Stefanyka we Lwowie (sygn. CT-IV 82039).

Il. 6. Hierosolymitana peregrinatio Illustrissimi Domini Nicolai Christophori Radzivili [...] Brunbergae apud Georgium Schönfels. 1601. Ze zbiorów Narodowej Biblioteki Naukowej Ukrainy im. Wasyla Stefanyka we Lwowie (sygn. CT-IV 82039).

Il. 7. Hierosolymitana peregrinatio Illustrissimi Domini Nicolai Christophori Radzivilii [...] Brunsvbergae apud Georgium Schönfels. 1601. Ze zbiorów Narodowej Biblioteki Naukowej Ukrainy im. Wasyla Stefanyka we Lwowie (sygn. CT-IV 82039).

2. Wilno

Na Litwie w tamtejszych zbiorach bibliotecznych i archiwalnych również zachowały się druki i rękopisy związane z działalnością kulturalną panów na Birżach i Dubinkach oraz dotyczące ich mecenatu nad szkolnictwem. W bibliotekach: Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich oraz w Bibliotece Narodowej Litwy im. Martynasa Mažvydasa, przechowywane są egzemplarze kancjonału litewskiego *Kniga nobaznistes krikščioniszkos*. Dzieło wydane w oficynie Jerzego Joachima Rheta w Kiejdanach w 1653 roku było przypisane księciu Januszowi Radziwiłłowi. Dedykacja zredagowana w języku polskim, została podpisana przez „starszych dozorców i pasterzy zborów W[ielkiego] Ks[ięstwa] Litew[skiego]”. Na początku listu zwrócono uwagę na zbieżność dat wydania kancjonału i uroczystego wjazdu księcia Janusza jako wojewody wileńskiego:

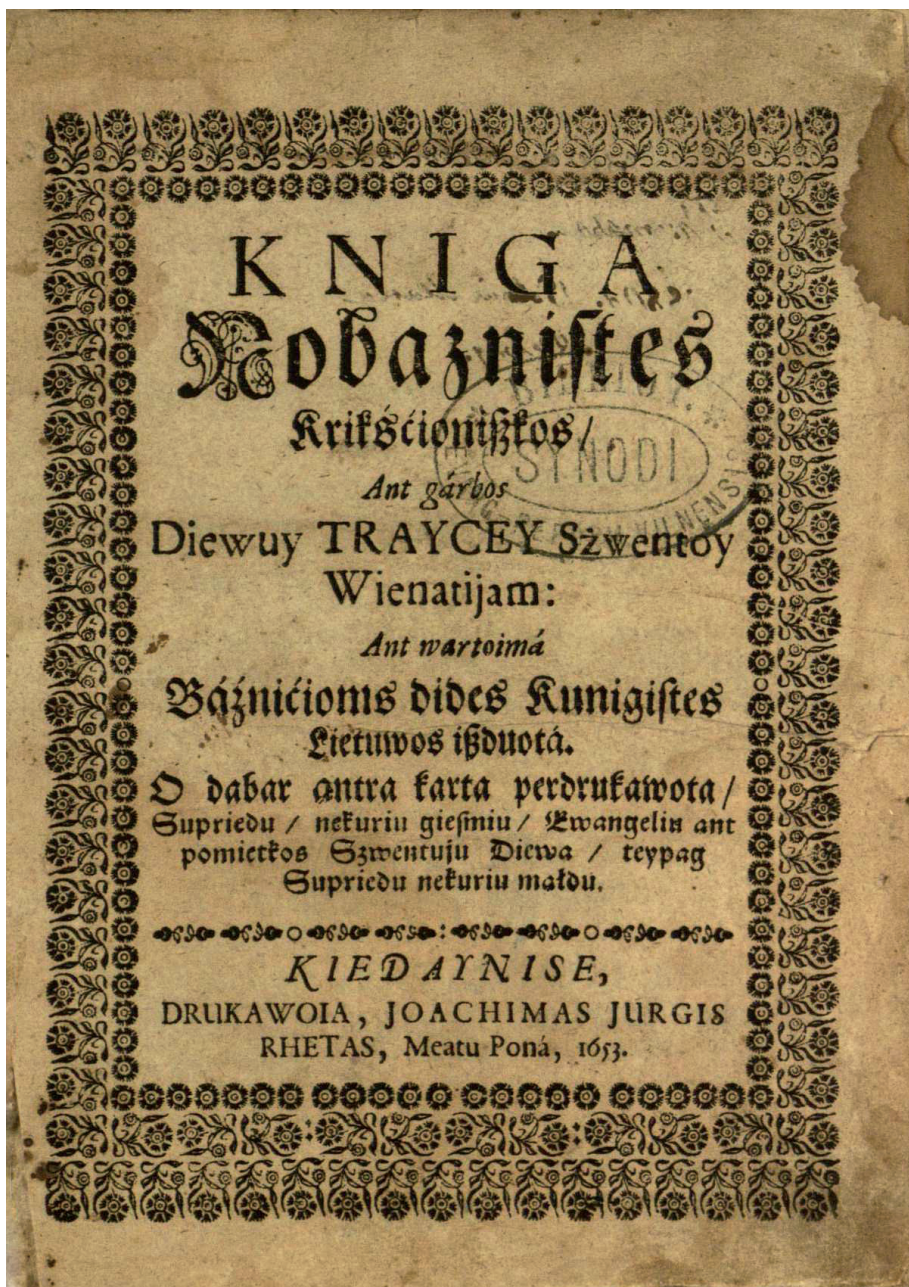
Omen to zaiste dobre, że na wesoly prymas litewskiego do stolice litewskiej introit[us] przy powszechnych gratulacyjach i winszownych aklamacyjach wesole też i krzykliwe w Ewangeliach Pana Jezusowych, psalmach Dawidowych, hymnach duchownych i nabożnych modlitwach po zborach i domach ewangelickich litewskich odzywać się będą głosy³⁴.

W powyższym zdaniu trzykrotne użycie przymiotnika litewski jest bardzo znaczące. Niektórzy badacze wnioskowali na podstawie dedykacji o celowym propagowaniu języka litewskiego przez wojewodę wileńskiego. P. Lapiene w swojej pracy poświęconej kancjonałowi z 1653 roku wyraziła pogląd, że „[...] wydanie tej książki odbywało się przy udziale Janusza Radziwiłła [...] akcja wydawnicza tegoż miała znaczenie polityczne, skierowane przeciw Koronie³⁵. Według badaczki wybór języka litewskiego był zgodny z życzeniami księcia, gdyż sam porozumiewał się i prowadził w nim korespondencję z komisarzami, obawiając się przejścia listów przez Kozaków³⁶. Henryk Wisner inaczej interpretował przekład, wskazując, że wyboru języka kancjonału, a tym bardziej zamiaru jego szerzenia nie można przypisać księciu Januszowi, gdyż jest to sprzeczne z dyrektywami Radziwiłła dotyczącymi nauki w szkole kiejdańskiej, gdzie „mówiono o nauce języka słowiańskiego, milczano

³⁴ *Kniga nobaznistes krikščioniszkos*, Drukarnia J.J. Rhetas, Kiejdany 1653, s. 6 nlb.

³⁵ Zob. W. Sakowicz [rec.:] P. Lapiene, *Pirmasis reformatu giesmynas* („Musu Žodis” 1931, nr 1). „Reformacja w Polsce” 1935/1936, s. 414–415.

³⁶ Ibidem.

Il. 8. *Kniga nobaznistes krikščionizškos*. Kiejdany: druk. J.J. Rhetas 1653. Ze zbiorów Biblioteki Narodowej Litwy im. Martynasa Mažvydasa <http://www.europeana.eu/portal/record/92035/624B95FC8ED85882279F94953889F95E934FAD38.html?start=7&query=Telega>.

o litewskim³⁷. Wybór Kiejdan jako miejsca druku nie był przypadkowy, gdyż „[...] właśnie tu, a nie na Nowogródczyźnie, w Lubczu, byli wierni mówiący po litewsku i duchowni, którzy rozumieli potrzebę głoszenia słowa Bożego w litewskim języku³⁸. Ministrowie nie eksponowali języka przekładu, co według Wisnera wynikało z niskiego statusu społecznego języka litewskiego³⁹.

Druk otwiera stemmat z herbem Radziwiłłów podpisany literonimem dającym się rozszyfrować jako Stefan Jawgił Telega. Wiersz jest napisany po litewsku. W polskiej przedmowie do czytelnika także podkreślono wyraźnie wybór języka przekładu psalmów w kancjonale, wskazując na wybitnych tłumaczy polskich, niemieckich i francuskich, do których grona mieli też pretendować poeci kiejdańscy:

Zaczym jako Polska swoich Kochanowskich, Rejów, jako Rzesza Niemiecka swoich Lobwasserów, Francycja swoich Marotów, tak Wielkie Księstwo Litewskie psalterza tego poetów naszych kiejdańskich do nabożeństwa swego chrześcijańskiego bezpiecznie i pożytecznie używać może⁴⁰.

Wcześniej imiennie wskazano twórców przekładu: Stefana Telegę jako tłumacza psalmów i pieśni oraz Samuela Tomaszewskiego, który dostosował kancjonał „do francuskiej kadencji i tonu”. Janusz Radziwiłł uznał tę atrybucję za fałszywą, napisał bowiem w liście do Wawrzyńca Kochańskiego, starosty kiejdańskiego „[...] to tylko naszych księży fantazyja o to, że tam położono samego Telegę za autora⁴¹.

Zarówno dedykacja, jak i przedmowa do czytelnika są napisane po polsku. Przed każdym psalmem podano incipit w tymże języku. Autorzy przypisania „pasterze zborów litewskich” podkreślali nie tylko zasługi Janusza Radziwiłła i całego rodu dla Litwy, ale także dla Rzeczypospolitej:

Snadnieś mówię do starożytniej swej księżęcej przednią oraz w Ojczyźnie, a i tę Oświeconym swym przodkom zwyczajną otrzymać mógł purpurę, gdy w oczach Świątobliwego Majestatu Królewskiego i całego Państwa tego jasne z wysokich cnót i odważnych dzieł w pieczołowitym swobód ojczystych piastowaniu, w ohotnym zdrowych rad na uleczenie ciężkich Rzeczypospolitej razów dodawaniu

³⁷ H. Wisner, *Janusz Radziwiłł 1612–1655 wojewoda wileński, hetman wielki litewski*, Warszawa 2000, s. 227.

³⁸ Idem, *Kilka uwag o drukarni w Kiejdanach*, „Czasy Nowożytne” 2000, IX(X), s. 80.

³⁹ Ibidem, s. 82.

⁴⁰ *Knīga nobaznistes krikščioniszkos...*, s. 10 nlb.

⁴¹ Cyt. [za:] M. Stankiewicz, *Bibliografia litewska od 1547 do 1701*, Kraków 1889, s. 45.

*w mężnych nieprzyjaciół postronnych i domowych represjach i opresjach i szczęśliwych nad nimi W. Książęcej Mści wiktoriach, wybijały się promienie*⁴².

Trudno w tych słowach doszukiwać się zamiaru przeciwstawienia języków polskiego i litewskiego, Korony i Litwy. W dedykacji został także podkreślony wkład księcia w rozwój Kiejdan, gdzie z jego inicjatywy założono szkołę, a także drukarnię:

*[...] zbór i szkołę kiejdańską godnymi i uczonymi ludźmi osadził, przez coś znamienitą do nich audytorów i młodzi rozmaitego stanu i narodu frekwencją zwabił, chwalebnie uchwalonymi porządkami ugruntował, wczesnemi i wysmienitymi budynkami przyozdobił, aleś też tam drukarnią [...] świeżo erygował, z której ta święta księga zbawiennej zabawie wielce służąca, jakoby prymicje jakie prasę i prace pod tytułem W.Ks.M. i sub auspiciis szczęśliwego do stolice litewskiej wjazdu wychodzi*⁴³.

Kancjonał określono jako „szczyplýc wprawdzie, ale tym krajom naszym litewskim wielce potrzebny i użyteczny owoc”. Janusz Radziwiłł w cytowanym liście do Kochańskiego poświadczył swój aktywny udział w kształtowaniu typograficznego kształtu wydawnictwa, o czym świadczy następujący fragment:

*Drukarz pisze mi, że onej blachy kupersztychu, co ma być tytułem kancjonała litewskiego, nie może zażyć. Znam ja te figle i skąd pochodzą. Deklaruj mu W.M., że jeśli jeden egzemplarz bez tego wynidzie, na serio tedy będzie w kłopotcie. Jeśli nie dobrze wyrobiono, niech każe w Królewcu poprawić, jeśli tu warsztatu do wydrukowania nie ma, niech także w Królewcu każe tego wydrukować, ile ma egzemplarzów wydać, bo ja bez tego simpliciter mieć nie chcę*⁴⁴.

Książę był zaangażowany w przygotowanie kancjonału, chociaż koszt druku poniosła przede wszystkim cała społeczność ewangelicka dystryktu zawilejskiego i zboru kiejdańskiego, która zgromadziła odpowiednie sumy⁴⁵. Księga wydana w dużym, liczącym 500 egzemplarzy nakładzie, ukazała się dzięki kolektom zborowym, a nawet zaciągnięto na ten cel długi⁴⁶. W dokumentacji synodu wileńskiego z 1653 roku znalazł się zapis wskazujący na autorów książki oraz na sposób dystrybucji nakładu:

⁴² *Kniga nobaznistes krikščionizskos...*, s. 6 nlb.

⁴³ Ibidem, s. 7 nlb.

⁴⁴ Cyt. [za:] M. Stankiewicz, *Bibliografia litewska...*, s. 44–45.

⁴⁵ Zob. H. Wisner, *Kilka uwag o drukarni w Kiejdanach...*, s. 81.

⁴⁶ Zob. P. Buchwald-Pelcowa, *Historia literatury i historia książki. Studia nad książką i literaturą od średniowiecza po wiek XVIII*, Kraków 2005, s. 331.

Opus litewskie. Prace pobożne wielebnej braciej ks[ię]dza Samuela Minwida, superattendentą zawilejskiego i ks[ię]dza Jana Borzymowskiego, superattendentą żmudzkiego nie tylko przetłumaczeniu i skomponowaniu krótkich sumul ewangelicznych, modlitw pobożnych, historyjej męki i Pańskiej i katechizmu mniejszego w języku litewskim, ale też w czułym i przemyślnym sumptu na wydrukowanie tego opus przez kolekty obmyślonego od nich podjęte, a przy tym pracą P. Stefana Telegi, obywatela i burmistrza kiejdańskiego w szczęśliwym psalmów i hymnów zwyczajniejszych przetłumaczeniu wdzięcznie a mile przyjmujemy, a tę księgę [...] w wszystkich zborach lit[ewskich] zaraz z terazniejszego synodu przywieźć pozwalamy⁴⁷.

Dalsze rozporządzenia wskazywały na rozdzielenie nakładu: 100 do Wilna, po 150 do dystryktu zawilejskiego i żmudzkiego „a sto, które *restant* ma zostać *propter futurum contingens* w bibliotece kiejdańskiej”⁴⁸.

W rękopisie przechowywanym w Bibliotece Narodowej Litwy im. Martynasa Mażvydasa zawierającym ustalenia posiedzeń zboru kiejdańskiego z lat 1628–1663 znajdują się wpisy ukazujące Telegę nie tylko jako współautora i sponsora kancjonału, ale także jako człowieka niesolidnego, który nie stosował się do ustaleń swoich współwyznawców:

Ponieważ Pan Telega drukarzowi na kancjonałów litewskich egzemplarzów pięćdziesiąt dał złotych pięćdziesiąt, wiedząc dobrze, iż to nie jego są rzeczy, ale zboru Bożego, a do tego przeciw zakazom i księcia JM, i kościelnym, i szkolnym, [...] aby żaden na księgi, ile tymi, którzy do szkoły należą na zastaw pieniędzy nie wygadał, tedy unaniami całej sesyjy [...] nakazuje się panu Teledze, aby te egzemplarze kancjonałów zborowi Bożemu (któremu nic nie jest winien) oddał, a złotych pięćdziesiąt swoich u drukarza się upomniał⁴⁹.

Telega sprzeciwił się oddaniu kancjonałów, wyraził się pogardliwie o duchownych, co uznano za zuchwalstwo i niesubordynację. Znalazło to odbicie w postanowieniu zboru kiejdańskiego:

W sprawie p. Telegi ponieważ przy uporze swym zostając i kanonom sesyjy przeszłej względem oddania kancjonałów nieposłusznym będąc i sam obecny

⁴⁷ Akt i konkluzji, które we zborze wileńskim na synodach prowincjalnych zwykły się stanowić... księga pierwsza i wtóra. Rkps Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie (sygn. F-40-1136), k. 170.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Rkps Biblioteki Narodowej Litwy im. Martynasa Mażvydasa F 93-540, s. 119, 16 XI 1654.

i przez tych, których do nie[g]o posyłano, deklarował się, że oddać kancjonatów (które jednak są już od Kościoła in totum zapłacone) nie chce, tak się całej sesyjnej zgodnie zdało, że uważwszy i statum tego człowieka, iż jest seniorem kościelnym, który rządu dobre[g]o w Kościele Bożym postrzega i inszym do nie[g]o powodem być powinien [...] że to zuchwalstwo i obelga Kościoła Boże[g]o, który w tej mierze od nie[g]o [...] obrażony⁵⁰.

Podobnie negatywne opinie pojawiły się w odniesieniu do drukarza, który za niewywiązywanie się z powierzonych mu zleceń miał zostać surowo ukarany:

Ponieważ drukarz nie wystawił wszystkich egzemplarzy kancjonatów litewskich i pięć kop wzięwszy na wydrukowanie agendy litewskiej nie drukuje onej, tedy aresztowany ma być [...]⁵¹.

W sprawozdaniach z posiedzeń zboru kiejdańskiego pojawiają się także zapisy świadczące o wielojęzycznej kulturze radziwiłłowskiego miasta oraz o zróżnicowanych potrzebach mieszkańców. Wskazano tam m.in. „porządek kazań” w kalwińskim zborze:

Gdyż wiele jako z mieszczan tak i z szlacheckie[g]o słuchaczów amarikowało na ten, który się dotąd zachowywał z odprawowaniem nabożeństwa porządek, przeto, że po litewskim angielskie zarazem następowało kazanie, tak iż polskiemu bardzo mało zostawało czasu, tedy [...] postanawiamy, aby zarazem immediate po litewskim na polskie było dzwoniono, po którym dopiero angielskie odprawować się będzie. W tąż i po obiedzie wprzód nieszpór polski, potym kazanie szkockie, po obiedzie odprawować się ma⁵².

W mieście odbywały się też nabożeństwa w języku niemieckim w zborach luterańskich. Krzysztof Radziwiłł, dbając o rozwój ludności w Kiejdanach, sprowadzał osadników zza granicy, o czym czytamy w liście Daniela Nabrowskiego z 12 stycznia 1612 roku, donoszącego patronowi o werbowaniu do miasta Anglików przez Holandię⁵³. Hetman prowadził w swoich dobrach planową akcję kolonizacyjną, zachęcał do osiedlania się w swoich prywatnych miastach cudzoziemców, szczególnie uciekinierów ewangelickich, tak motywując te decyzje:

⁵⁰ Ibidem, s. 121–122, 24 III 1655.

⁵¹ Ibidem, s. 128, 12 IV 1657.

⁵² Ibidem, s. 55, 29 III 1638.

⁵³ U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001, s. 61.

Ale mnie więcej o to idzie, abym ludziom ubogim, dla religii wygnanym i cudze kąty pocierającym, dał osiadłość i dał grunt; dał chleb, którym by siebie i potomstwo swe suscendować mogli⁵⁴.

W Kiejdanach osiedlali się przede wszystkim Niemcy, gdyż jak zauważył Janusz Tazbir: „zwłaszcza w dobie wojny trzydziestoletniej Polska zyskała sobie zaszczytne miano „refugium Germaniae”⁵⁵. Starosta kiejdański Piotr Kochlewski w listach do Krzysztofa Radziwiłła donosił o nasilającej się imigracji Niemców, którzy postanowili osiąść w Kiejdanach:

Z Prus co dzień Niemców przybywa, mógłbym ich osadzić, ale najbarzy by ich to trzymało kiedy by niemiecki był kaznodzieja⁵⁶.

Do radziwiłłowskiego miasta przybywali cudzoziemcy nie tylko na stałe, ale także ze względu na szkołę. W 1651 roku odnotowano:

Strony szkoły czyniła się relacja, z której się pokazało jako ta szkoła w liczbie discentów incrementa bierze i jako z różnych krajów do niej się zjeżdżają⁵⁷.

Radziwiłłowie przez wiele lat starali się o utworzenie w Kiejdanach stojącej na wysokim poziomie szkoły, zwłaszcza wobec dużej konkurencyjności jezuickich kolegów. Starosta kiejdański Piotr Kochlewski z niepokojem donosił o poczynaniach katolickich zakonników, którzy „rozpanoszyli” się w dobrach radziwiłłowskich:

Jezuici w Kiejdanach, ledwie nie rok w Wilnie panują. Co się zbuduje we zborze bożym, to oni rozwalają. Trzeba, aby W.Ks.M. obmyślał jakoby się te[m]u złemu zabiegało, iżby ta[m] obecnie nie mieszkali⁵⁸.

Krzysztof Radziwiłł usilnie zabiegał o powołanie liceum kiejdańskiego, nie szczędząc przy tym nakładów własnych⁵⁹. Kochlewski z polecenia księcia starał się dobrać dobrych preceptorów i jesienią 1628 roku brał czynny udział

⁵⁴ *Memoriał panu Jerzemu Mellerowi*, cyt. [za:] U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła...*, s. 61.

⁵⁵ J. Tazbir, *Reformacja w Polsce. Szkice o ludziach i doktrynie*, Warszawa 1993, s. 49.

⁵⁶ List z Kiejdan 2 VI 1629. Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej AGAD), Archiwum Radziwiłłów (dalej AR), dz. V, 6956.

⁵⁷ Rkps Biblioteki Narodowej Litwy im. Martynasa Mażydyasa F 93-540, s. 93, 8 X 1651.

⁵⁸ List z Birz 21 III 1620. AGAD, AR, dz. V, 6956.

⁵⁹ Zob. *Fundusz zborów kiejdańskich, szkół, szpitala, domu sierocego, także zborów birżańskiego i bojnarskiego die 29 Junii 1631*. W: *Księcia Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, sprawy wojenne i polityczne 1621–1632*, ogłosił A. Muchliński, wstęp J.I. Kraszewski, Paryż 1859, s. 600.

w angażowanie na Śląsku nauczycieli do szkoły kiejdańskiej⁶⁰. W wyniku intensywnych prac nad powołaniem placówki w grudniu 1631 roku odnotowano:

Ponieważ tak wielkim Ks[ię]cia je[g]o Mci Pana Hetmana sumptem szkoła tu-teczna wystawiona, która w tak krótkim czasie chwalebna o sobie spem excitavit, przeto jedni bracia drugich mają upominać, aby dziatki swe, które są seminaria Ecc. et Reip. tu dla ćwiczenia obracali, nie psując ich domowym próżnowaniem, ani też w zabawy wiekowi i powołaniu ich szkodliwe nie wprzągając⁶¹.

Liceum miało służyć różnym wyznaniom, starano się jednak przede wszystkim, aby kalwiński wysyłali swoje dzieci do szkół działających pod patronatem księcia birzańskiego. Podkreślano potrzebę solidarności i karności w tym zakresie. Pomimo wielokrotnych nakazów miejscowi kalwiński oddawali swoje dzieci do katolickich kolegiów, co zostało skrytykowane w dokumentacji zborowej:

Pan Lipski, burmistrz kiejdański, dawszy syna swego starszego do bałwochwalskiej szkoły, na prośby i upominania zboru Bożego nic nie dbając, onego dotąd nie rewokował, ale tylko czcze bez skutku obietnice niemal od całego roku czynił. A iż złym sprawom, zgorzenie czyniącym i słowu Bożemu, i dobremu rządowi przeciwnym nie godzi się frysztu popuszczać, ale dziś, dziś, teraz, teraz [...] gdy słowem Bożym strofowani bywamy, powinniśmy się poprawować, przetoż zbór Boży tę ekskuzację i obietnicę Pana Lipskiego za niesłuszne osądził i dalszego procesu przeciwko niemu (jeśli syna swego dłużej tam mieć będzie) zażywać umyśli⁶².

Burmistrz kiejdański nie załatwił jednak szybko tej sprawy, co zostało ponownie odnotowane w sprawozdaniu z posiedzenia zboru kiejdańskiego 18 stycznia 1632 roku:

Pan Lipski in facie Ecclesiae o nieodyskaniu syna swego strofowany i pytany, co [...] zbór Boży o jego takiej tergiwersacyjnej i prokrastynacyjnej rozumieć ma, powiedział, iż zaraz, zaraz bez omieszkania po tego syna Jerzego posyła i onego z szkoły tamtej wyrwie [...] ⁶³.

Naleganie, aby burmistrz nie dawał złego przykładu innym mieszkańcom Kiejdan, wynikało przede wszystkim z troski o współwyznawców oraz ze

⁶⁰ Zob. „Spisek orleański” w latach 1626–1628, oprac. U. Augustyniak, W. Sokołowski, Warszawa 1990, s. 68.

⁶¹ Rkps Biblioteki Narodowej Litwy im. Martynasa Mažvydas F 93-540, s. 24. 24 XII 1631.

⁶² Ibidem, s. 22–23, 24 XII 1631.

⁶³ Ibidem, s. 26, 18 I 1632.

zrozumienia wielkiej roli szkół w krzewieniu wyznania. Nasilająca się kontr-reformacja i liczne przykłady konwersji spowodowały wzmożenie zabiegów w zakresie rozszerzenia protestanckiego szkolnictwa. Dla szkoły kiejdańskiej opracowano szczegółowy regulamin oraz program nauczania⁶⁴. Zalecono także, aby nauczyciele dbali o wysoki poziom nauczania:

Czyniła się też relacja względem przełożonych i nauczycielów, gdzie się pilność pilnym pochwaliła, innym dało się upomnienie, aby się w powołaniu swym tak sprawowali jako stan ich potrzebuje⁶⁵.

Ciekawe są także uwagi dotyczące obyczajów, które nie były akceptowane przez kiejdańską szkołę zborową, zakazującą m. in. uczniom kołędowania:

Aby szkoła zborowa nocnego z gwiazdą po ulicach chodzenia i śpiewania (jako dobrym obyczajom przeciwnego oraz rozmaitym złym okazjom podległego) nigdy nie zażywała, zdało się rzeczą być słuszną i potrzebną⁶⁶.

Kiejdany i Birże za czasów wnuczki Krzysztofa – Ludwika Karoliny również były w zasięgu zainteresowania Radziwiłłów. Księżna dbała o rozwój szkół, troszczyła się o dobór właściwych osób do posługi w kalwińskich zborach. Świadczy o tym m. in. „Deklaracja na punkta na synodzie dystryktowym w Birżach nam komisarzom Najjaśniejszej Księżny Jej Mści Margrabiny brandenburskiej proponowane d. 11 Junii 1686”:

Jako gratulamur Kościołowi Bożemu i wielce się z pomnożenia wiernych chwalców imienia Pańskiego cieszymy, tak wiedząc wolą i intencją Księżnej Jej Mści dobrodziejki naszej do rozpostrzenia chwały bożej nade wszystko się ściągającą na trzeciego sługę Bożego, jako na ten czas wielce potrzebnego [...] prowizją na ten rok obmyślić obiecujemy [...] pilno o to upraszamy, aby ten sługa Boży, na którego się ta prowizja obiecuje, był do zboru tutecznego zgodny, litewskiego języka doskonale wiadomy [...]. Katechista jako dotąd bywał, słuszna, aby dalej przy tutecznym zborze zostawał, byle taki, który by nie tylko po litewsku we zborze usługiwać, ale i w szkole primario mógł praesse et prodesse Rectoris loco linguas doctas et humaniora debite tractando⁶⁷.

⁶⁴ Zob. S. Tworek, *Programy nauczania i prawa gimnazjum kalwińskiego w Kiejdanach z lat 1629 i 1685*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1970, s. 223–236.

⁶⁵ Rkps Biblioteki Narodowej Litwy im. Martynasa Mažvydasa F 93-540, s. 93, 8 X 1651.

⁶⁶ Ibidem, s. 23, 24 XII 1631.

⁶⁷ Rkps Biblioteki Narodowej Litwy im. Martynasa Mažvydasa F93-79.

Zarówno dokumentacja dotycząca poszczególnych przedstawicieli protestanckiej linii Radziwiłłów, jak i sprawozdania z posiedzeń zboru kiejdańskiego oraz akta synodów różnowierczych są znakomitym źródłem do badań nie tylko bibliologicznych⁶⁸, ale także do analizy funkcjonowania mecenatu świeckich protektorów litewskich kalwinistów. W źródłach tych znajdujemy wiele wzmianek o szkołach, drukarniach, cenzurze, bibliotekach, kosztach wyłożonych na druk książek⁶⁹. Dokumenty te są stopniowo publikowane: tomy dotyczące Litwy ukazywały się już przed II wojną światową⁷⁰, ostatnio wydano akta synodów różnowierczych za lata 1626–1637⁷¹. W rękopisie pozostały jeszcze akta z lat 1638–1675⁷².

Dzięki różnym zleceniom Radziwiłłów jako patronów poszczególnych włości można też ustalić wiele szczegółów dotyczących funkcjonowania tekstów literackich. W instrukcji dla Salomona Rysińskiego, któremu Krzysztof powierzał dozór nad swoimi majątkami, znajdujemy zapis dotyczący Wiżun, gdzie wskazano m. in. autora nagrobka Krzysztofa „Pioruna”. Był nim profesor z Heidelberga – Emilius Portus. Książę prosił Salomona Rysińskiego o ułożenie nagrobka dla swojego syna Mikołaja oraz wskazał, jak należy obchodzić rocznicę śmierci ojca Krzysztofa „Pioruna”:

W ten dzień, w który P. Bóg Ojca i Dobrodzieja mego z tego świata wziął, aby zawsze którykolwiek z alumnów oracyjkę in laudem onego, (którą ks. kaznodzieja albo bakalarz napisze) po nabożeństwie w kościele abo w szkole deklamował⁷³.

W Bibliotece Narodowej Litwy znajduje się też ciekawy dziewiętnastowieczny dokument będący swoistym protokołem z otwarcia trumny Krzysztofa Radziwiłła w Kiejdanach⁷⁴. Dzięki niemu można wzbogacić wiedzę na temat

⁶⁸ Zob. M. Jarczykowa, *Książka i biblioteka w aktach litewskich synodów różnowierczych z XVII wieku*, [w:] *Studia bibliologiczne*, t. 17. *Centrum i pogranicze w polskiej kulturze wydawniczej i czytelniczej (wybrane aspekty badań czytelniczych i szkice historyczne)*, red. E. Gondek, I. Socha, Katowice 2008, s. 88–100.

⁶⁹ Jako uzupełnienie tych dokumentów mogą służyć także egzemplarze książek pochodzących ze szkół objętych radziwiłłowskim mecenatem, np. przechowywany w Bibliotece im. Wróblewskich katechizm większy ze Słucka.

⁷⁰ *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611–1625*, Wilno 1915.

⁷¹ *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, wstęp i oprac. M. Liedke, P. Guzowski, Warszawa 2011.

⁷² *Akt i konkluzji, które we zborze wileńskim na synodach prowincjonalnych zwykły się stanowić... księga wtóra*, rkps Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich (sygn. F-40-1136).

⁷³ Rkps Biblioteki Narodowej Litwy im. Martynasa Mażyvydasa, F93-73, k. 5. „Informatia słu-dze memu P. Salomonowi Rysińskiemu, któremu się dozór wszystkich zborów, szkół i szpitalów w majątnościach moich zleca”.

⁷⁴ Rkps Biblioteki Narodowej Litwy im. Martynasa Mażyvydasa F93-595, s. 1–2. „Akt znalezienia złotych rzeczy w trumnie księcia Krzysztofa Radziwiłła w kiejdańskim ewangelicko reformowanym kościele”.

funeraliów XVII-wiecznych, gdyż opisane są złote przedmioty oraz resztki ubioru zmarłego magnata.

Oprócz bibliotek cenne materiały dokumentujące działalność kulturalną Radziwiłłów birżańskich posiada Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, gdzie przechowywane są sylwy zawierające oracje z kręgu magnatów litewskich. Jednym z najciekawszych rękopisów jest manuskrypt 1135 op. 2/40 należący wcześniej do Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Maria Barłowska tak opisuje to źródło:

Sam manuskrypt jest o tyle ciekawy, że wypełnia go jedna z największych znanych kolekcji oratorskich. W całości został rozplanowany jako swoista oratorska księga. Jej początek jest uszkodzony, ale pierwszą część stanowi zbiór oracji weselnych, obejmujący dziś 259 tekstów, drugą zwierającą 122 przemowy poprzedza tytuł: „Mowy pogrzebowe”, a trzecią grupującą 57 tekstów – „Mowy do K[róla] J[ego] M[ości]”. Kolekcję przemów uzupełnia jeszcze część czwarta, obejmująca „Listy różne”. Na podstawie analizy zawartości tej najstarszej partii rękopisu można wskazać prawdopodobne środowisko twórcy zapisów jako dwór księcia Aleksandra Ludwika Radziwiłła, stolnika (od 1626 roku), a potem marszałka (nadwornego od 1635 roku i wielkiego od 1637 roku) Wielkiego Księstwa Litewskiego, pochodzącego z katolickiej linii rodu⁷⁵.

Twórca zbioru skopiował mowy dotyczące Radziwiłłów (oracje na zaślubinach Tekli z Wołłowiczów z Ludwikiem Radziwiłłem, mowę kawalera małtańskiego Zygmunta Radziwiłła). Wolumin zawiera też materiały dotyczące linii protestanckiej: unikatowe mowy na pogrzebach Janusza Radziwiłła⁷⁶ i jego żony Zofii Słuckiej⁷⁷, orację wygłoszoną przy pochówku Mikołaja – pierwszородnego syna Krzysztofa Radziwiłła oraz mowę na obchodach funeralnych Elżbiety Radziwiłłówny Sapieżyny⁷⁸.

W innej bardzo cennej antologii oratorskiej Samuela Damianowicza (1135, 2/46), w której skopiowano przede wszystkim mowy pogrzebowe i weselne z kręgu ariańskiego pojawiły się także materiały związane z Radziwiłłami:

⁷⁵ M. Barłowska, *Dwie „rzeczy przy pogrzebie”*. Glosa do recepcji prozy Jana Kochanowskiego, [w:] *Sarmackie theatrum*, t. 6, *Między tekstami*, red. M. Jarczykówna, A. Sitkowna, Katowice 2012, s. 110–111.

⁷⁶ „Na pogrzebie księcia J[ego] M[ości] Radziwił[ł]a, kasztelana wileńskiego mowa posła królowej Jej M[ości] w Dubinkach”. Rkps Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie (dalej ARHWil), F. 1135, op. 2/40, k. 139r.

⁷⁷ „Mowa na pogrzebie Księżnej słuckiej, podczaszyniey W.Ks.Lit[ewskiego]”. Rkps ARHWil, F. 1135, op. 2/40, k. 105r.

⁷⁸ „Pan kanclerz koronny na wyprowadzeniu ciała kanclerzyniey W.Ks.L. dziękuje w Warszawie”. Rkps ARHWil F. 1135, op. 2/40, k. 81r–81v.

7 oracji Krzysztofa Radziwiłła, 2 Samuela Przytkowskiego i 1 Piotra Kochlewskiego.

Radziwiłłowie birżańscy nie byli przedstawiani tylko w jasnych barwach. Szczególnie kontrowersyjną postacią był Janusz Radziwiłł młodszy, którego postępowanie w czasie najazdu moskiewskiego i szwedzkiego zostało napiętnowane przez anonimowych autorów paszkwili. W sylwie Józefa Żaby (F. 599, inw. 1 nr 105), rozpoczętej 16 maja 1655 roku i doprowadzonej do 1688 roku zapisano polskie⁷⁹ i łacińskie wiersze, których „antybohaterem” jest wojewoda wileński.

Pod popularnym łacińskim nagrobkiem Janusza Radziwiłła, będącym paszkwilem na zmarłego w Tykocinie hetmana litewskiego zanotowano *Pieśń o temże*, która w równie czarnych barwach przedstawiała głównego sprawcę ugody kiejdańskiej. Pieśń jest o tyle ciekawa, że analizuje nie tylko relacje Radziwiłła ze Szwedami, ale także jego postępowanie z drugim, moskiewskim najeźdźcą. Tekst ten nie został wskazany ani wykorzystany przez Juliusza Nowaka Dłużewskiego w antologii okolicznościowej poezji polskiej, gdzie przedstawiono epigramaty piętnujące zdradę Radziwiłła⁸⁰. Odpisy pieśni znajdują się nie tylko w rękopisach wileńskich, ale także w Moskwie, w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej⁸¹. Warto przypomnieć ten wielokrotnie kopiowany piórem wiersz oceniający postępowanie księcia Janusza z perspektywy Wielkiego Księstwa Litewskiego:

*Złota Ojczyzno Księstwa Lit[ewskiego], upadłaś całe od razu jednego,
Gdy zdrajca Janusz Radziwiłł zrodzony, Moskwie cię podał, w złości zajuszony.
Wychowałeś go z przodków na swem łonie, w bogatym szczęściu, byś w jego obronie
Kwitnęła, ale opak twe nadzieje wyszły, gdy z Tobą tak się brzydko dzieje.
Stolica nasza, Wilno ukochane z ozdób, dostatków i dóbr swych zebrane.
Kościoły, domy bogate złupione, budowne dwory w popiół obrócone.
Krew się niewinna lała rynsztokami, z dziątek i matek rąbanych szablami.
Zakonnych osób obojej płci wiele legło na placu przy każdym kościele.
Jawny Ojczyzno zdrajco Radziwille, ufaleś wiele swej potężnej sile,
Będąc hetmanem zrad[zi]eckoś szedł z P[a]ne[m], z Koroną, Litwą i wojskiem
poddanem.*

⁷⁹ *Pieśń o Januszu Radziwille* została dwukrotnie skopiowana w rękopisie ARHWil, F. 599, inw. 1 nr 105, na kartach 142v–143r oraz 148r–148v.

⁸⁰ Zob. J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodszy Wazowie*, Warszawa 1972, s. 237–238.

⁸¹ Российская национальная библиотека, Пог. 1974, л. 44 об.–45. Zob. И. Герасимова, *Занятие Вильны русскими войсками 8 августа 1655 г.: сопоставление нарративных и документальных источников*, [in:] „Senoji Lietuvos literatūra” 2011, nr 32, s. 137.

*Sejm był uchwalił na obronę Litwy wojska piętnaście tysięcy do bitwy
Z hrubym Moskalem, na co stany wszelkie, pobór dawali i podymne wielkie.
Tyś nie miał ludzi ledwo sześć tysięcy, a ze skarbu brałeś milijon i więcej.
Skradłeś Ojczyznę, skupowałeś włości, rozprzestrzeniałeś swoje osiadłości.
Pałac kosztowny postawiłeś w Wilnie, zamyszczałeś wielką rzecz usilnie.
Chciałeś udzielnym ksi[ie]ciem być w Litwie, nie dawasz pola z Moskwinem
w bitwie.
Wpuściłeś Szwedów w państwo za granice, wzniciłeś ogień i nowe różnice,
Gdy z Bogusławem Podlasze i włości, Szwedowiś oddał w wierutnej swej złości.
Miałeś tajemne z Moskwą rozumienie, odwiodeś wojsko na je[g]o zginienie.
Moskal wstępował, palił i płądrował litewską ziemię, lud bił i mordował.
Krzyk i płacz ludzki niebiosa przebija, gdy tyran Moskal bezpiecznie poczyna.
Lament ze wszystkich stron i narzekanie na Radziwiłła i pomsty wołanie.
Doszedł krwawy płacz nieba wysokiego, wydał nam dekret Syn B[og]a żywego,
Aby Radziwiłł chorobą złożony, leżał opuchły, kadukiem dręczony.
A w tym śmierć bystrą kosą zawadziła o kark hardego zdracę Radziwiłła
I wtrąciła go w piekielne doliny, tam gdzie knutują Plutonowe syny⁸².*

Agresywny ton wypowiedzi wskazuje na twórcę jako przeciwnika Radziwiłłów birżańskich, trudno więc ten paszkwil zaliczyć do tekstów dokumentujących kulturalną działalność magnatów litewskich. Utwory opisujące postawę i aktywność publiczną ostatnich przedstawicieli protestanckiej linii rodu pozwalają jednak zrozumieć mechanizmy kształtowania się ich czarnej legendy. Powinny być rozpatrywane razem ze „sławorodnymi wizerunkami” panów na Birżach i Dubinkach. Do syntetycznej oceny ich działalności politycznej i mecenatu kulturalnego pomogą z pewnością źródła przechowywane w wielu zbiorach polskich, litewskich, białoruskich czy ukraińskich.

Znaczenie radziwiłłowskich zbiorów zostało docenione przez wpisanie ich na listę Unesco „Pamięć Świata”. Ochrona cennych zabytków dotyczy obiektów, które znajdują się w Warszawie, Mińsku, Wilnie, Kijowie, Petersburgu, Moskwie i Helsinkach⁸³. Badania nad tymi dokumentami wymagają rejestracji i opisów bogatej spuścizny, obejmującej nie tylko źródła archiwalne, ale i książki (głównie z Biblioteki Nieświeskiej) oraz rękopisy, w których pozostały ślady działalności magnatów pieczętujących się herbem Trąby.

⁸² Rkps ARHWil, F. 599, inw. 1 nr 105, k. 142v–143.

⁸³ <http://www.unesco.pl/komunikacja-i-informacja/pamiec-swiata/polskie-objekty-na-liscie-pamieci-swiata/>. Dostęp 9.11.2012.

Summary

Materials for research into cultural and educational activities of the Radziwiłłs from Birże in collections in Lwów and Wilno

The article presents manuscripts and printed materials concerning the cultural and educational activities of the Radziwiłł clan kept in special collection of selected libraries and archives in Wilno and Lwów.

Among the manuscripts in the Wasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lwów, besides the most well-known “Poetic Wirydarz,” are volumes recording the transfer of 17th century documents. Of particular value is manuscript no. 231, which contains copies of speeches and letters of Radziwiłłs from Birże not appearing in any other sources. In manuscript no. 647 “Historical miscellanea from the 16th–18th centuries dealing mainly with the reigns of Sigismund III and Ladislaus IV” are transcripts of speeches of Krzysztof Radziwiłł, his son Janusz and nephew Bogusław.

Codex no. 196, containing speeches, verses, political materials, also contains funerary appearances by Prince Krzysztof and poetry revealing the so-called Calvinist war against crosses. Besides materials from the 17th century, the collection also contains documents from the 19th century, which are a testament of editorial activity related to the Radziwiłłs and the literary culture of their retinue. These are: a manuscript by Stanisław Przyłęcki containing copies of multiple speeches and documents of Krzysztof Radziwiłł, and a manuscript of Aleksander Weryha Darowski, who prepared an edition of “Polish Proverbs” by Salomon Rysiński.

The collection of old imprints in the Ukrainian National Library also holds unique examples of works connected to the Radziwiłłs: a sermon of Jan Zygrowiusz spoken at the funeral of Janusz Radziwiłł, an atypical “Catholic” printing of *Rudimenta linguae graecae ex primo libro institutionum Iacobi Gretseri Societatis Iesu. Editio postrema*, an interesting example of the *Brzeska Bible* with hand-written notations, and a description of a trip to the Holy Land of Mikołaj Krzysztof “the Orphan,” decorated with hand-written title pages. The collection of the former Ossoliński Library holds examples with ownership marks of Radziwiłłs from Nieśwież.

In Lithuania, manuscripts containing expressions by Radziwiłłs from Birże are mainly kept in the National Historical Archive in Wilno. One of the more interesting manuscripts is no. 1135 op. 2/40 formerly belonging to the Society of Friends of Science. The writer was probably connected with the Catholic Radziwiłł court, so he copied speeches concerning the representatives of that lineage. That volume also contains materials referencing the Protestant lineage: unique speeches at the funerals of Janusz Radziwiłł and his wife Zofia Słucka, an oration pronounced at the burial of Mikołaj, the first-born

son of Krzysztof Radziwiłł and the speech at the funeral of Elżbieta Sapieha née Radziwiłł.

The anthology of orations by Samuel Damianowicz (1135, 2/46) contains funeral and wedding addresses not only of Krzysztof Radziwiłł, but also of Samuel Przytkowski. Janusz Radziwiłł the younger is mentioned in the manuscript of Józef Żaba (F. 599, inv. 1 no. 105) which contains Polish and Latin lampoons whose subject is the governor of Wilno Province.

The Wróblewski Library of the Lithuanian Academy of Science is a manuscript containing records of Calvinist synods. Records from 1626–1637 have recently been published on the basis of this document, and further volumes, reaching to 1675, await publication. These documents clearly show the role the Radziwiłł clan played as initiators and patron of education in other faiths. There are also interesting records of the functioning of libraries, their founding and circulation of books, and the role of censorship.

Another interesting bilingual (Polish and Lithuanian) publication is the Lithuanian hymn book *Kniga nobaznistes krikščioniszkos*. The work, published by the Rhete firm in Kiejdany in 1635, was attributed to Janusz Radziwiłł. A dedication in Polish, signed by “senior caretakers and pastors of the Protestant communities of the G[rand] Du[chy] of Lith[uania]” emphasizes the significance in popularizing the Lithuanian language through a printing shop established by the prince. Another Lithuanian copy is kept in the Martynas Mažvydas National Library of Lithuania.

Among the manuscripts in this library is a volume containing reports from sessions of the Protestant community of Kiejdany from 1628–1663 (F 93-540). There are writings attesting to the multilingual culture of Radziwiłł’s city, and information about the school and operation of the print shop. Another manuscript contains detailed instructions from Prince Krzysztof to Salomon Rysiński concerning supervision of particular Radziwiłł estates (F93-73).

Translated by Thaddeus Mirecki